

NÉMETH G. BÉLA

KÉT KORSZAK HATÁRÁN
MADÁCH ÉVFORDULÓJÁRA

1

Annyit, úgy lehet, egyetlen magyar műről sem írtak, mint Madách Tragédiájáról. Következhet ez a mű tárgyából, és következhet esztétikai sajátágaiból. Minden valódi nagy alkotásban van szó, bármi közvetetten is, emberi létünk végső kérdéseiről. Ebben azonban nem közvetetten van szó e kérdésekről, hanem, mint a *Hamlet*ben vagy a *Faust*ban, nyíltan, közvetlenül, a mű tárgyává avatva. Míg azonban a *Hamlet*nek vagy a *Faust*nak társai vannak saját irodalmunkban, mégpedig szép számmal, Madách műve testvértelen mű a maga termő talaján, a magyar nyelvű irodalom körében. S ami tárgyát illetően még fontosabb: míg az említett művek mögött ugyanazon a nyelven hatalmas bölcséleti irodalom állt, a magyar költő alkotása mögött, úgyszólván, semmi. Így két terület nemzeti hiányát is látszott pótolni ez a könyv, — s így két terület kutatói is vizsgálták egyenlő buzgalommal.

A szokatlanul magas vizsgálati arányszám szól azonban a mű minőségének is. Műfaját, műformáját nehéz volt a megszokott módon meghatározni; nehéz volt a begyakorlott eljárásfajta segítségével bonckés alá venni, s a már bevett normák szerint megítélni. Emellett nem lehetett kétsége senkinek afelől, hogy e műben nagyon problematikus, vagy — hogy egyenesebb szóval szóljunk: — nagyon gyenge pontok is akadnak, meglehetősen mennyiségben.

Arany akadémiai üdvözlő szavait szokták a mellette szólók őservként fölhozni, s Erdélyi vitacikkéből szoktak az ellene emelkedők kiindulni. Egy harmadik alapvető koritéletet, egy harmadik alapvető kiindulási lehetőséget, Aranynak a *Tragédiára* vonatkozó levelezését, a *Tragédia* szerzőjéhez, a Gyulaihoz, a

Szász Károlyhoz (s másokhoz) írt ily vonatkozású levelezését azonban alig vette számba valaki is. Holott ez a levelezés mond annyit, sőt, talán többet is és lényegesebbet is, mint ama néhány üdvözlő szó, amely — minden tárgyiassága és nagyszerűsége ellenére is — mégiscsak üdvözlő szó. S éppen e művészi gyengeségek mibenlétéről, s ezeknek a mű esztétikai erejéhez való viszonyáról mond többet és konkrétabbat.

A Tragédiát sokféle szempontból, sokféle módszerrel vizsgálták. Mérlegelték gondolati és mérlegelték esztétikai igazságát, számba vették költői eszközeit és számba világirodalmi párhuzamait, boncolták életrajzi vonatkozásait és boncolták kortörténeti meghatározottságát. Mint minden nagy mű vizsgálatának — kialakult a Tragédia kutatásának is a maga természete. E kutatás természetének egyik fő vonása: *a kutatás szakaszossága*. Oka lehet ennek az, amit már említettünk: irodalmunk, művelődésünk viszonylag szegény teljes világmagyarázatra, egyetemes történelemértelmezésre törő vagy arra alapozó művekben. A hiányérzet, mely e ténnyel együtt jár, bizonyos történeti helyzetekben szorongatóvá, szinte megszegyenítővé fokozódhat, s ilyenkor természetszerűleg került előtérbe Madách. De oka lehet e szakaszosságnak az a nagyfokú érdeklődés, amelyet a Tragédia iránt idegen irodalmak tanúsítanak: mi az, ami megszerezte neki, kétséges fordításokon át is, a figyelmet, a számontartást; — s mi az, ami más, hasonló rangú műveinket e figyelem és számontartás elnyerésében meggátolt. Azaz: a szakaszosan visszatérő nemzet *vagy* Európa-, nemzet és Európa-viták is gyakran fordítják a szemet Madáchra. De a hazai viszonyokra tekintő, a nemzeti tudat átformálására törő irányzatok is — s jelentős irányzat lehet-e nem ilyen? — természetszerűleg keresik az itthoni viszonyokból fogant gondolatrendszer segítségét. S végül, de nem utolsósorban: társadalmi gondjaink és gondolkodásunk belső ellentmondásainak időnkénti fölhalmozódása idején magától értetődő, ha kezünket hasonló helyzetből született mű után nyújtjuk ki.

Ugyanakkor nem szabad tagadnunk egy pillanatra sem: a Tragédiát körülveszi mindmáig egy (jobb szó híján, mondjuk

így) kispolgári révület is. Szentenciás mondatait mint minden bölcsesség végső foglalatát tekintgették. Mi ehhez a Faust!? — mondták s írták is le nem kevészer ezt az önámító vagy tudatlan képtelenséget (l. pl. Beöthy: *A tragikum* vagy Morvay Győző *Madách* könyvét). Összefüggéseik nélkül, a szemlélet egészének tudata nélkül citálták és citálják egyes sorait, mondatait ájult érzelmességgel. Micsoda magasságok, micsoda mélységek! Holott jó néhányszor csak közhelyek nem egészen értett nyelvű megfogalmazásáról volt szó. —

Egy évforduló elégséges alkalom lehet egy Madách-tanulmány megírására, elégséges oknak azonban kevés. Elégséges ok csak az lehet, ha új, a ma emberét foglalkoztató esztétikai és történeti szempontok szétválaszthatatlan egységével új módon közeledünk a műhöz. Mi úgy látjuk, a történelem iránti bizalom kérdésének, lehetőségének költője volt Madách, mégpedig a pozitívizmus európai tetőzésének korszakában. A történelem iránti bizalom, s a pozitívista jellegű tényisztelet, tényrabság kérdése azonban nemcsak akkor — ma is égető kérdése az egyes embernek is, az egész társadalomnak is. Talán remélhetünk néhány érdekes eredményhez jutni.

2

Madách az ember történeti lehetőségének s történelem iránti bizalmának költője, mondtuk. A történeti lehetőség iránti bizalom azonban az előző korszak, a reformkor, a 48-as forradalom előtti kor nagy írói szemléletének, művészetének is tengelyében állt. De nemcsak az övékében. Emberi létünk végső nagy kérdései közül a történelmi lehetőség iránti bizalom problémája minden jelentős művészi alkotásban jelen van, nyíltan vagy rejtetten, közvetlenül vagy közvetve, állító módon vagy tagadó céllal. Jellemzővé azáltal válik egy költőre, ha szokottnál nagyobb hangsúlyt nyer, s egyenesen az eszmélkedés, az alkotás tárgyává lép elő; különösen pedig akkor, ha az erkölcsi-történeti választás valamely új helyzetében az addigitól eltérő (igenlő vagy tagadó) argumentációval jelenik meg.

Az a helyzet, amelyben Madách a bizalom lehetőségét tárgyául választotta, kettős értelemben volt új: korszaka volt ez egy politikai remény illúzióba foszlásának, s korszaka egy gondolkodástörténeti váltásnak és válságnak. Egy gondolkodásmód alkonyának, s egy másik előretörésének. A politikai remény illúzióba foszlásának is voltak általános európai okai, de inkább szorosabban vett közép-európaiak indokolták. A gondolkodásmód váltása azonban egyetemes problémája volt az egész európai típusú gondolkodásnak, s így az egész európai típusú élményvilágnak és költészetnek is.

A politikai remény illúzióba foszlása súlyos és közvetlen érzelmi következményekkel járt Madách hazájában. Igazán súlyossá azonban azáltal lett, hogy az ember történeti lehetőségére, történeti cselekvésére vonatkozó általános gondolkodástörténeti válság idejére esett. A közember ugyan csak a politikai veszélyt érezte; az európai távlatú történeti eszmélkedő azonban a gondolkodástörténeti váltás és válság veszélyét is. Mert ez a válság a történeti cselekvés, a történelemalakító tevékenység iránti bizalom teljes lerontásának veszélyét hordozta méhében. Az egyénre nézve is, a közösségekre nézve is, az egyén személyiségének önalkotása vonatkozásában is, a közösség jövőalkotásának reményére vonatkozóan is.

Mi hát ez a veszély? Mint kezdő sorainkban már utaltunk rá: a pozitivizmus történelemfelfogásának egyeduralkodói érvényesülése s annak következményei. A kérdés, miként érezte, miként fogta föl, s miként felelt Madách e veszélyre: — művelődéstörténeti, társadalomtörténeti, gondolkodástörténeti szempontból is határozott érdekléssel bír. Annál is inkább, mert azok a veszélyek — említettük ezt is —, amelyek akkor fenyegették ezt a bizalmat, mindmáig jelen vannak a polgári társadalmakban is, és jelen, bár egészen másképpen és más jelentőséggel, a mi világunkban is.

Az irodalomtörténész számára azonban akkor lesz sajátosan őt érdeklő e kérdéskör, ha kimutatható, hogy ez a veszély-érzelet és -fölfogás meg a reá adott válasz befolyásolta, meghatározta a mű esztétikumát, élménykifejező és élmény-

közvetítő képességét. Madáchnál, úgy tetszik, lehetséges ez; fölötte bonyolult feladat azonban. Egy rövid, évfordulói megemlékezésben csak néhány nyitó lépését és néhány lehetséges következtetését vázolhatjuk.

3

Elsőnek hát a *Tragédia fogantatásának közvetlen, politikai körülményeire* vessünk pillantást. A 48-as forradalom bukását tudomásul kellett venni. Egy történelmi remény, úgylehet: egy történelmi lehetőség semmisült meg. A magyar forradalom és szabadságháború vezető rétege, bármennyire helyzete erkölcsi magaslátán állt is, a nehéz európai körülmények között nem tudta a győzelem legfőbb zálogát, a Monarchia együtttraboskodó népeinek együttcselekvését megvalósítani. 1848-at nem lehetett megismételni; s ha meg lehetett volna is, 1848 módjára megint csak nem lehetett volna megnyerni. Annál kevésbé, mert a vezető réteg továbbra sem volt birtokában az együttélők együttcselekvése biztosítékának. Aminek következtében (és sok-sok egyéb történelmi ok hatására) a távolság nemhogy csökkent volna, — a távolság egyre mélyült a közép-európai nemzeti mozgalmak között.

Madách, a képviselő, a politikus, a közéleti ember alkuvást nem ismerő módon ragaszkodott 48 társadalmi és politikai vívmányaihoz. Bátor beszédekkel mondott mellettük; de a haza társnépeinek jogai irányában bizonytalannak, határtalannak mutatkozott. A maradéktalan egyedi egyenjogúság megvalósításával kívánta jogaikat biztosítani. Jogukat saját politikai nemzet alkotására, jogukat saját állam alkotására még egy föderáció, még egy konföderáció keretében sem tudta magáévá tenni.

Úgylehet, e nyomasztó probléma súlyának érzete is irányította tárgyválasztását. Nem kitérni akart előle, hanem magasabbra emelkedni nála, hogy az emberiség szemszögéből nézhesse a nemzetit, az egyetemes történelem távlatából nézhesse a korhoz kötöttet, a helyit. Mert egyébként szinte magyaráz-

hatatlanul meglepő volna az, hogy míg 48 előtt, midőn a liberalizmus egyetemes eszméinek feltétlen hitében, extázisában élt, egyre nemzeti tárgyakhoz nyúlt, most hogy a nemzet elnyomásának konfliktusokkal terhes légköre töltötte be lelkét egészen, az egyetemes történelem témájához fordult.

1848-at nem lehetett megismételni. Aki céljaihoz, vívmányaihoz eredményesen kívánt ragaszkodni, annak azt a gondolkodásmódot, azt a szemléletet, azt az ideológiát, amelynek alapján ezek a célok és vívmányok létrejöttek, azokhoz az új körülményekhez kellett alkalmaznia, amelyek a forradalmak bukása után előálltak. S azokkal az okokkal kellett szembebesítenie, amelyek a bukást létrehozták, s amelyek tovább fejlődve tovább fejtették ki meghatározó befolyásukat. Aki ezt nem tette, aki változatlanul akarta továbbvinni a *48 előtti liberális szemléletet*, az a megtörténtet meg nem történtnek tekintette, vagy esetleges véletlennek, s óhatatlanul illúziók ködébe került, bármi magasztosak voltak is ezek az illúziók. Maga Kossuth adta a legszebb példát, midőn a nemzeti és nemzetiségi kérdést alapjaitól igyekezett újragondolni. S az erkölcsi rangú vezető elmék, politikusok, írók, tudósok, bár igen különböző eredménnyel, de valamennyien hasonló módon cselekedtek Kemény Zsigmondtól Arany Jánosig, Eötvös Józseftől Csengery Antalig, a nagy döblingi rejtőzködőről nem is szólva. Az ötvenes évek végén, fordulóján, amidőn az európai politika eseményei az elnyomás megszűntével és a nemzeti önállóság visszanyerésével kecsegtettek, ez a számvetés, ez az újragondolás sürgőssé lett, felgyorsult, megérlelte gyümölcsseit. Kossuth dunai konföderációs terve, Arany hármas ódacskokra, Eötvös röpirat-sorozata, Széchenyi nagy szatírja; mind ezek sorába tartoztak.

A számvetések közül Madáché tette föl a legeggyetemesebb, s egyben a legdirektebb módon az alapvető kérdést: a haladás harcosainak sorozatos bukásai ellenére, bízhatunk-e abban, hogy az ember maga alkotja meg történelmét; egyénként megformálja a maga személyiségét, közösségként pedig megteremti a maga boldogulását. Madách érzékeltte legvilágosabban, hogy

nemcsak a politikai viszonyokban állt be új helyzet, hanem — azokkal együtt, azoktól teremtve és azokat befolyásolva — az európai gondolkodásban is. Az a romantikus-liberális történetfilozófiai szemlélet, amely a reformkor gondolkodásának európai hátterét, európai alapozását szolgáltatta, háttérbe szorult, hitelét veszítette. A fiatal Madách egész szívével hitt egykor ezekben az eszmékben, egész tehetségét és tevékenységét szolgálatukba kívánta állítani, s életét is szellemükben óhajtotta megformálni. Most tehát, amidőn átlépte már az emberélet útjának felét, s amidőn a cselekvés kapui újra kinyílni látszottak, szembe akart velük nézni újra. Erőfeszítésének eredményeként született meg 1859 februárja és 1860 márciusa között *Az ember tragédiája*.

4

Tizenöt színében, emlékezünk rá, az európai történelem, az európai gondolkodás és művelődés nagy korszakai követik egymást. Ez a felépítés nem az időrend külső menete, nem az epikus eseményközlés jegyében jött létre. Egy belső drámai szerkezetet takar, *a szerző számvetését a történetfilozófiai szemléletekkel*. A romantikus-liberális kornak a *Történetfilozófia* azt jelentette, amit a felvilágosultnak az *Ész*. Történelmi optimizmusának zálogát, a lét iránti bizalmának biztosítékát, az élet megérthető és elrendezhető voltának tanúbizonyságát, eszméi végső foglatát. Változatai közül a hegeli nyilvánította meg legnagyobb erővel a liberális-romantikus korszak erőt adó központi eszméjét, a történeti haladás ideáját. Madách ennek a változatnak egyik legfontosabb magyarázó elvét tette meg műve mozgásának, előadása dinamikájának rugójává. Minden fejlődési korszak, minden fejlődési tudatfok magában hordja, s megszüli a maga ellentétét, hogy küzdelmükből létrejöjjön az új, a következő fokozat.

A történeti fokozatok belső ellentmondásai szülik tehát Madáchnál is a *következő* fokozatot, de nem egyben a *magasabb* fokozatot is, mint Hegelnél. A tétel és ellentétel, a tézis

és antitézis ütközése Madáchnál nem oldódik, nem vált át a dialektika jegyében új, magasabb lényegű szintézissé, mint Hegelnél. S így a történeti folyamat nála nem is közelít, fokról-fokra emelkedve egy határozott végcél felé. Vagyis Madách mint európai kortársai legtöbbje, elvetette a romantikus korszak liberális történetfilozófiáinak történelemértelmezését, történelmi menetrendjét.

Ezek a történetbölcseletek többségükben teleologikusak, célképzetéseket voltak. Elvont eszmélkedéssel, spekulációval egy megvalósítandó végcél tűztek ki a történelem fejlődésmenetének értelmeként. A tökéletes ember s vele a tökéletes társadalom valamely látomása lebegett előttük, koronázta őket, sarkallta programjukat. A hegeli a legmagasabb: az ember azonosulása az Abszolút Szellemmel, az ember szellemiesülése, isteniesülése.

A felvilágosodás a Tökéletes Embert kellő jóakarátú belátás, kellő cselekvőképes észelvőség jegyében bárhol és bármikor létrehozhatónak vélte. A történeti események tapasztalata, a francia forradalom körül és után, alaposan rácaffolt felfogására. A történelem tapasztalatát tudomásul kellett venni. Dialektikájával a liberális történetbölcselet azonban legyőzte a pusztá tapasztalat ellenállásait, s visszaszerezte a Tökéletes Ember hitelét. Csakhogy megvalósulását a történelem végpontjába helyezte, alárendelte neki a történelmet, a történelmet a hozzá vezető útnak fogta fel. Hatalmas eszköz volt ez a történetbölcselet a haladásért harcolók kezében — s hatalmas ok megrendülésükre, kiábrándulásukra egy-egy haladó mozgalom bukása, letörése után. Csak azok kerültek el, nem ugyan a meggrázkódtatást, hanem a kiábrándulást, akik valóságos történelmi dialektikával tudták elemezni a bukás tényét, okait: akik fölismerték benne is a fejlődés dialektikáját.

5

Mielőtt a mű fogantatási helyzetének második mozzanatára térnénk, tanácsos egy *jellemtani, alkati s egy alkotáslélektani* kérdést számba vennünk. Rendszerint nem vesszük kellőképp

számba, hogy Madách *egykönyvű szerző*. S ha számba vesszük is, okait ritkán kutatjuk, holott a műalkotás teremtésének történeti-lélektani feltételeit illetően, általánosságban, Madáchtól elvonatkoztatva is érdekes eredményekhez segíthet az ilyen vizsgálódás.

Madách — házassága néhány évét nem számítva — a Tragédia létrejötte előtt húsz hosszú esztendőn át kitartó elszánással napról napra róttá a sorokat — s vajmi kevés eredménnyel. A Tragédia oldaláról visszanézve mint annak előzményeit szoktuk méltányolni költeményeit és drámáit, elbeszéléseit és értekezéseit. S ez igen helyesen van így. De ha a Tragédia nem született volna meg, ezeknek a műveknek alapján Madáchtól — miért áltassuk magunkat — Czakó Zsigmond és Obernyik Károly, Nagy Imre és Medgyes Lajos társaságában, esetleg néhány fokozattal följebb tartaná számon a környörületes utókor.

Ünnepet akarunk rontani ennek megállapításával? Ellenkezőleg: nem jutunk a Tragédia művészi minőségéhez és élményéhez közel, ha nem állítjuk éles fénybe azt a színvonalbeli, azt a minőségbeli váltást, amely a Tragédiában előzményeihez képest végbement. Senki sem tagadja, hogy Madách korábbi verseiben jelentős sorok, erőteljes versszakok, hathatós részletek olvashatók, de azt sem, hogy akár a *Dalforrást* vesszük, akár a *Csak béke, békét*, akár a *Nyíri temetőt* vagy bármelyiket a legjobbak közül, teljes értékű művel nem találkozunk, még a Tragédia közvetlen előterében sem, amidőn a legtöbb részletértéket teremtette költészetében. Hadd utaljunk — mintegy pillanatnyi lazításként is — arra, hogy írói tevékenységét környezete, baráti és ismerősköre, amelyben jelentős irodalomkedvelők és irodalomértők is foglaltak helyet, lényegében műkedvelő passzióknak vette; egy magányos, meditáló széplélek napi szokássá lett kedvtelésének. Maga írta barátjának, a genealógus Nagy Ivánnak, midőn Arany hírverése nyomán az némi hitetlenkedéssel érdeklődött a nevezetessé lett mű után, hogy hiába ajánlgatta olvasásra ismerőseinek elkészülte után a Tragédiát, nem állt kötélnek senki. Az esztétikai szempontú iro-

dalomtörténetírásnak alig van nagyobb ellensége, mint a Dilt-
heyen nevelkedett s kritika nélkül alkalmazott élmény-rekonst-
rukciós módszer. A meglódult fantáziájú, a fölhangolt érzelmi-
ségű irodalomtörténész néhány jó sor vagy jó szakasz alapján
olyan élményt rekonstruál, amelynek immár alig van köze a
töredékes, a félszeg vagy utánérző műhöz. A Tragédia és előz-
ményei különbségének vizsgálata a Tragédia lényegéhez vihet
bennünket közel. A Tragédia előtti Madách-művek legfőbb
buktatója az egységes hangnem hiánya, a végig kitartott hang-
hordozás, a töretlen dikció nélkülözése, a magatartás ok nélküli
váltása, határozatlansága, elmosódottsága, egyénietlensége.

Mi lehet az oka a művészi egység, az esztétikai szervesség, a
műalkotási következetesség, a modális, a viszonyulási egyedi-
ség e feltűnő és szűnni nem akaró hiányának? Az a végered-
ményben egyszerű, részleteiben azonban annál bonyolultabb
válasz látszik kézenfekvőnek, hogy Madách az 50-es évek
végéig nem találkozott az alkatához mért, egyéniségét igénybe
vevő élménnyel. Helyesebben szólva: nem találkozott olyan
élménnyel, amely egyéniségének minden lehetőségét kibonta-
koztatta volna, megszólalásra s kiáradásra kényszerítette volna.
Amely kibontakoztatta volna s megnyilatkozásra készítette
volna fő-fő tulajdonságát: gondolkodásának történeti morali-
tását, s moralitásának történeti gondolatiságát. Fokozó és ki-
élező fogalmazással azt mondhatnánk: a 48 előtti Madách *az*
eszmék embere, a Tragédia Madácha *a gondolaté, a gondolkodásé.*

A reformkor neveltjei között alig volt még egy, aki ennyire
vágott eszmék és eszmények után, eszményi érzések s eszmei
élmények után, mint ő. A legkisebb érintésre fonni kezdte
vágjai selymét, tökéletesen körülveve és körülszigetelve magát
velük. A romantikus liberális eszmevilágnak és eszménykincs-
nek a javát tette magáévá, lelkesülten és rajongással élte, élvezte
őket át, de sem a valósággal nem szembesítette őket, sem logi-
kájuk belső buktatóit nem érzékelte. Hadd említsünk erre az
önmagába fordult, önmagában zajló érzelmiségre megint egy
profán, bár sorsára nézve éppen nem közömbös példát. Meg-
lepő, sőt meghökkentő, hogy valahány rangjábéli vagy rang-

ját megközelítő lány tűnt fel környezetében, az ifjú Madách rögtön bálványává, eszményévé emelte őket anélkül, hogy egyéniségükről vagy akár a hozzá való hajlandóságukról a valóságot csak megközelítő képet szerzett volna is magának.

Az emberi élet területei közül ő mindennél inkább az eszmék és eszmények világában volt otthon. De mivel eszméiből és eszményeiből hiányzott az egyénítő, a saját birtokká tevő mozzanat, a valóság ellenállásaival megküzdő végiggondolás, hiányzott a valódi összetartó erő, a valódi koherencia is. Vannak versei, amelyekben szinte minden sor, minden strófa egy-egy újabb emlékmozzanat, egy-egy újabb reminiscencia jegyében újabb vers magjának, kiindulásának tetszik. S hasonlóképpen áll a dolog drámáiban, hősei szövegeiben is. A fiatal Madách irodalmi tevékenységét kétségkívül epigonszerűség jellemzi. De sem egyik, sem másik fő műfajában nem egy költő követése jellemző reá, hanem egy irányzaté. A lírában főleg a romantika ama szentimentális-biedermeier másod- vagy harmadvonulatáé amely az irodalom homlokzata mögött Bajzától Tompán át Reviczkyig húzódott. Vannak versei, amelyek nehézség nélkül illeszthetők be Bajza átlagdarabjai közé, s vannak, amelyek a fiatal Reviczky ciklusaiba is kitűnően belesimulnának.

Meglepő, (érintettük már) mennyire kevésbé hasznosította e művek megítélésében az irodalom Arany levelezését s Arany magatartását, Madách félfő várakozással küldte el neki régi s újabb verseit. Arany közölt is közülük egyet-kettőt a jobbaktól, biztatni azonban ő, az örök kézírathiánnyal küzdő szerkesztő, nem biztatta, vagy csak egészen visszafogottan. Óvakodott hamis reményeket ébreszteni barátjában. És korábbi drámáinak dolgában hasonló főnntartással járt el. A Csák-ra nézve például egyenes szóval kimondta: nincs benne meg a legfőbb követelmény, a kellő drámaiság.

Voltaképp, persze, levelezése tanulságait (utaltunk erre is) a szorosabban a Tragédiáról szóló irodalom is alig vette tudomásul. Végletekben mozgott többségében a Madách-irodalom, himnusz vagy ócsárlás rendszerint. Arany levelezése ellenben a tárgyyszerűség és a tárgyilagosság mesterpéldája. Nem azt

mondja, hogy irodalmunk meg nem haladható orma, hanem azt, hogy kiváló mű, szerzője Petőfi óta az első igazi költői tehetség. Nem azt mondja, hogy hibátlan alkotás, hanem azt, hogy egyes részeiben a legnagyobbakkal vetekszik, másokban viszont ügyetlen és félszeg. Nem azt mondja, hogy ne tegyük mérlegre, boncasztra, hanem hogy értékeire figyeljünk. Maga a javítandó gyöngye részek egész listáját róttá össze. Végül, igaz, hosszas töprengés után, csak itt-ott javított. Látta, úgy, ahogy van, igazi megnyilvánítása ez egy jelentős emberi magatartásnak.

6

A lélektan és alkotáslélektan e pár, futólagos fölvázolása után *néhány eszmetörténeti, világnézeti kérdést* vizsgáljunk meg. Amidőn a fiatal Madách epigonszerűségéről beszéltünk, egyáltalán nem vontuk kétségbe őszinteségét. S így bátran megállapíthatjuk egyben azt is, hogy a reformkori nemzeti nemesi liberalizmus elveinek javát tette magáévá, mindenekelőtt a nemzeti liberális szabadság- és fejlődéseszmét, az egyed személyiségére s a közösségek boldogulására nézve egyaránt. Ezek az eszmék számára azonban nem egyszerűen politikai vagy társadalmi eszmék voltak. Az élet, a lét legszemélyesebb és legkisebb, leg tárgyiasabb és legnagyobb elemeire egyaránt rávetültek. Madách megkülönböztető s kiemelő tulajdonsága, amelyben csak néhány igazán nagy írónk osztozik vele, hogy folyvást a teljes világkép igényével élt és cselekedett. Az összetartozó esztétikai erő hiánya azért is olyan feltűnő, azért is olyan erősen érzékelhető, mert ütközik ezzel a teljesség-igénnyel.

A valósággal való szembesítés, tudjuk, a 49-es bukással s házassága felbomlásával indult el. A változás folyamatát szépen ábrázolta Balogh Károly, s szépen értelmezte lélektanilag Barta János, szemléleti változásainak bizonyos vonásait nagy elmével vetette föl Lukács György, s mintegy neki is felelve, ki-tűnő összképet rajzolt róla Sőtér István.

De meg kell kísérelnünk továbblépni, s ehhez számunkra

mindebből ezúttal három dolog fontos. Először az, hogy 48 előtti, liberális-romantikus történetfilozófiai eszméinek szembesítése a valósággal a pozitivista ideakincs és gondolkodásmód segítségével történt meg. Másodszer az, hogy közben magának a pozitivista gondolkodásmódnak valóságszembesítése és kritikája is végbement benne. S végül harmadszor az, hogy ez a kettős folyamat akkor, abban az évtizedben, abban a fél évtizedben játszódott le, amidőn a pozitívizmus elérte uralmi tetőpontját az európai közgondolkodásban, megmutatta valódi lényegét, s a kezdeti lelkesedés után előbb lehangoltságot, majd ellenérzést és lázadást váltott ki az irodalomban, főleg a költészetben. Madáchot a romantika, a romantikus történetfilozófiai látásmód végső lezárói között szoktuk emlegetni. S ez igen helyesen van így. *De épp annyira fontos hangsúlyozni azt is, hogy egyben a pozitivista ember- és történetfelfogás kritikájának első kezdeményezői között is helyet foglal.* S ha meggondoljuk, hogy az irodalom jó része és java része a 19. század második felében, sőt, lényegében máig szinte élethalálharcot vívott és vív a pozitivista gondolkodásmód ellen, akkor ez a hely a kezdeményezők között éppen nem jelentéktelen.

Közbe kell azonban két kérdést vetnünk. Az első az, joggal szólunk-e itt pozitívizmusról? A régebbi Madách-irodalom, kivált a vallásos s a filozófiai tekintetben kevésbé különböztető rendszerint materializmusról, az árnyaltabb gépies materializmusról vagy népies materializmusról szólt. Annál jogosabbnak látszatott ez az összekapcsolás, mert Madáchnak a Tragédiát befolyásoló olvasmányanyaga elsősorban német nyelvű volt, s ezen a nyelvterületen a pozitívizmusnak osztoznia kellett delelője idején is a mondott gépies és vulgáris iránnyal. Ezt a vulgáris-gépies kettős irányzatot a történeti áttekintések nagyobb része azonban ma már a pozitívizmus egyik elágazásának, sajátos megjelenülésének tekinti. S ha ezzel egyet nem értünk is, Madách oly vonásait emelte ki e gépies irányzatnak, amelyek nemcsak megvoltak a pozitívizmusban is, de nagyon jellemzőek is voltak rá. S míg a pozitívizmus, főleg kezdetben, különösen a saint-simonista Comte gondolkodásában,

határozott történetmagyarázó elvekre is törekedett, — e gépies irányzatok, többnyire, a szellemi-lelki organizmus működéseknek természettudományos színezetű értelmezésére összpontosítottak. Madách jegyzetei arról vallanak, hogy — 48 előtti érdeklődésének megfelelően — a történeti vonatkozású, a történelemre vonatkoztatható nézetek és elvek foglalkoztatták. Mindenképp azonban az a döntő, hogy Madáchnak Lucifer-féle alteregója éppoly kevésbé materialista, materialistán ateista, mint amily kevésbé keresztény módon teista vagy deista az Ádám-féle alterego. Egyetlen példával hadd terheljük meg a szűkre szabott teret. Stuart Mill, ez az erősen religiózus lélek, lényegében ugyanazt mondta el isten teremtés utáni tevékenység szabadságáról, illetőleg szabadságnélküliségéről, mint amit Lucifer hoz föl amaz első színbeli válaszában, amelyben először csendül fel a Tragédia valódi hangja: „S mi tessék rajta? [ti. az Úr alkotta világon] Hogy néhány anyag / Más-más tulajdonokkal felruházva, / Miket előbb hogysen nyilatkoznak, / Nem is sejtettél bennök, úgy lehet, / Vagy, ha igen, másítani nincs erőd” — így szól Madách Luciferen át költőien, Mill pedig így filozofikusan a teológiáról szóló egyik esszéjében: „A mindenhatóság a természet törvényeivel szemben a természetes teológia alapján egyáltalán nem állítható istenről.” (*Három esszé a vallásról*, 1874, posztumusz kiadás).

7

De mi a jelentősége annak, hogy Madách a pozitívizmus oldaláról bírálta a romantikus liberális, célképzetes történetfilozófiai irányt, s közben magát a pozitívizmust is bírálat alá vette, s érzékeltette, hogy ez a gondolkodásmód soha ki nem elégítheti, sőt, tönkreteheti az embert?

A pozitívista gondolkodásmód szerepének földolgozásában, megítélésében a marxista történetírás sokáig tartózkodónak, a magyar marxista történetírás pedig tájékozatlannak mutatkozott. Így sem 48 előtti, jórészt progresszív szerepét, sem a századforduló tőkés gondolkodásában betöltött vezető helyét,

sem a fasizmus előkészítésében vitt óriási részesedését nem világította meg eléggé. Nem utolsósorban azért, mert Lukács György főleg a német irracionizmus szerepét vizsgálta tüzetesen e tekintetben, s a pozitívizmus ily irányú részletes kritikájához nem volt kedve vagy ideje.

S még bizonytalanabbnak, tájékozatlanabbnak s egyoldalúbbnak mutatkozott a marxista irodalomtörténetírás. Többnyire csak a Taine-féle változattal számolt. Holott az irányzat irodalmi hatása már a romantika korában, a 20-as évektől igen fontos szerepet játszott a *polgári realista* törekvések kialakításában. A 49-es forradalmak bukásáig tulajdonságai jól egészítették ki a liberális történetfilozófiai spekulatív gondolkodást; a 30-as évektől azonban egyre inkább a harc, a leleplezési, a kiszorítási vágy jellemezte az irányzatot a történetfilozófiai felfogással szemben. Különösen két ponton vált élessé az ellentét. A történelem célképzettsége és az emberi lényeg szellemi volta körül.

A pozitívizmus, *filozófiai értelemben*, e tekintetben nyújtotta egyik legjobb gondolkodástörténeti hozadékát. Marx, Feuerbachról szólva, valódi méltánylással beszélt arról, hogy ez a csupán szellemi lényegűnek látott, a természeti lényegétől megfosztott embert vissza kívánta vezetni természeti lényegéhez. S a *Gazdaság-filozófiai kéziratokban* Marx elismeréssel szólt azokról a törekvésekről is, amelyek a történelem fogalmát megszabadították attól a misztifikációtól, amelynek révén a történelem valósággal önálló, célkijelölésre képes lényvé absztrahálódott,

„... az ember, a valóságos eleven ember az — így írt —, aki mindenben tesz, rendelkezik és harcol; nem a történelem az, amely az embert eszközül használja fel a maga céljainak keresztülvitelére — mintha a történelem valamilyen különálló személy volna! — hanem a történelem nem egyéb, mint a maga céljait követő ember tevékenysége”.

Az 50-es évek elején az irányzat a kontinens vezető országaiban szinte *egyeduralkodóvá* lett. A forradalmak bukása a haladó szándékú értelmiség és irodalom többsége előtt is azt

látszott bizonyítani, hogy ez az egyetlen út a továbbjutáshoz. Keller, Renan vagy Björnson példája igazolhatja. Végre a föllengzős spekulációk helyett tények! Számolni a természettel, a természetre alapozni! — ezt hallották ki belőle mindenütt. Madách olvasmányai 49 előtt a történetfilozófia légköréből kerültek ki — utána viszont egészében a pozitivista természet-tudományosság, világmagyarázat köréből. Bennük kereste, bár belső világának sebeit tépték föl, a tények tiszta értelmét, bennük vélt akármilyen keserű, de tiszta gyógyírt csalódásaira.

Mert a bukás nagy közfájdalmán túl neki különösen sok egyéni is jutott. S valahogyan mind összefüggésben állt korábbi eszméinek *természettel nem számoló elvontságával*, szinte következtek belőle. Miként esett áldozatul Mária nővére és családja a vak ösztönindulatoknak, miként lett a test teljesítő-képességeivel nem számoló schilleri lelkű bátyja, Pál, a futárszolgálat kimerültségétől a halálé, miként jelentették föl s hurcoltatták meg őt magát a bukás után, irigy gyűlölködéstől tüzelve, gyenge sorstársai, miként hullott szét házassága egy gyöngye asszony született szerencsétlen természete miatt! Ösztön, indulat, természet mindenütt! Az eszmék hatalma betegre sápadt.

A csalódás azonban az új irányban, a pozitívizmusban szinte egyetlen évtized leforgása alatt bekövetkezett Európa-szerte. Vele szembeállítani más gondolkodásbeli alternatívát azonban egyelőre nem tudtak. Az elégedetlenséget a polgári világban az irodalom, főleg a költészet fejezte ki.

Az egyértelműen világossá vált, hogy ennek a gondolkodásmódnak egyoldalúsága, ha lehet, még súlyosabb, mint a liberális történetfilozófiai irányzaté. Csak természetinek tekintette az emberi lényeket s nem természetinek és emberinek.

„De az ember — így folytatódik a fönt idézett Marx-ellenvetés — nemcsak természeti lény, hanem *emberi* természeti lény, azaz önmagáértvalóan léttel bíró lény, ezért *nembeli* lény, s mint ilyennek mind létében, mind tudatában igazolódnia és tevékenykednie kell.”

A pozitivista felfogás — mivel gépies természeti determinizmus következtében történelme, szabadsága lehetőségét el-

vetette — egyediségétől, egyéniségétől, személyiségétől fosztotta meg az embert, s természeti hatásfolyamatok összegévé fokozta le. Nemcsak Marx, e felfogás heves ellenfele és bírálója, de e felfogás egyik fő híve és alkotója, Stuart Mill, ez a mélyen becsületes gondolkodó is látta szemléletének e nehézségeit. Marx hangoztatta: a természeti folyamatok története magában sohasem lehet emberi történelem, hanem éppen fordítva,

„mint ahogy minden természetesnek keletkeznie kell, az embernek is megvan a keletkezési aktusa, a történelem, amely azonban számára egy tudatos és ezért mint keletkezési aktus tudatosan magát megszüntető keletkezési aktus. A történelem az ember igazi természet-története.”

Mill pedig így írt:

„Abban a dilemmában vagyunk, hogy vagy hinnünk kell, hogy az én, a szellem valami más, mint valóságos vagy lehetséges érzetek sorozata, vagy azt a paradoxont kell elfogadnunk, hogy egy ilyen sorozat önmagát, önmaga történelmét és egyéniségét képes fölfogni.”

S hogy milyen vészes következményekkel járt az embert természeti meghatározottságú természeti lényévé korlátozni, azaz a felelősség lehetőségétől és kötelezettségétől megfosztani, cinizmusba engedni és fatalizmusba szorítani, arról századunk emberének nem kell külön szólni.

Gondolatrendszeret azonban, hangsúlyoztuk, az irodalom, a polgári értelmiség nem tudott vele szembeállítani; annál kevésbé, mert társadalmi támasz alig volt mögötte. A polgárság nagyobb része nagyon is meg volt elégedve a pozitívizmussal, a liberalizmusból általa vont ki a radikalizmus és forradalmiság hajlamának utolsó adagait is. Hangnemén: melankóliáján, sztoikus elégiáján, humoros iróniáján, tragikus pátoszan át érzékeltette a haladásra vágyó irodalom, a haladásra vágyó értelmiség rossz közérzetét, elhárító magatartását.

Előbb tehát a költészet reagált: Hebbel szorongó versei és őrlődő naplói, Browning feszült drámai monológjai, Emerson sztoicizmusra tanító eszméi, Baudelaire keserű elvágyakozásai, szatirikus türelmetlensége, Ibsen—Peer Gynt nyugtalan-gro-

teszk líraisága, Storm mozdulatlan szomorúsága — mind ennek a közérzetnek a kifejeződései.

Madách lelkében is megszületett a kettősség, „két lélek lakott immár az ő keblében” is. Láttá a pozitivisták igazát, látta a természet mindenütt jelenvaló voltát, de determinizmusukat nem tudta, nem akarta elviselni. Az ember szabadságához, hogy történelmét és önmagát megalkossa, egész szívével ragaszkodott. A korszak jelentős európai írói osztoztak ennek az ellentmondásnak érzetében. Gondolati, bölcséleti síkon azok sem tudták feloldani, akik iskoláztak voltak e tekintetben. Sőt, többnyire az irodalmi alkotás síkján, a művészet eszközeinek segítségével sem sikerült szemléleti föloldást, szemléleti harmóniát teremteniük. Flaubert végletes ingadozása ellentétes alkotásmódok és ellentétes szemléletek között szélsőséges volta ellenére is nagy erejű példa. S Dosztojevszkij még nála is többrétűen s élesebb végletességgel hozta föl a kornak ezt az alapellentmondását: a dilemmát a természettől meghatározott természeti ember s a szelleme szabadságában döntő szellemi ember között.

8

Tegyünk itt, a *döntés*, a *választás* emberi-erkölcsi mozzanatával kapcsolatban egy rövid kitérőt. Szokásba jött egy idő óta Madáchsal kapcsolatban a 20. századi egzisztenciálfilozófia egyik jelentős író-filozófus elődjét, *Kierkegaard-t* emlegetni. Ez az összevetés, ez a párhuzamba állítás igen hasznos lehet, ha a két életmű *keletkezés-körülményeit*, *történeti szerepét* és *jelentését* tisztázzuk, és az összevetést ennek megfelelő keretek között tartjuk. Ezek híján viszont meglehetősen félre is siklathatja a további kutatást meglepő látszatösszefüggéseivel, vélt jelentéss-rokonságaival.

Utaljunk azonban a dolog érdemi részének érintése előtt előbb arra, hogy ennek a jeles dán szerzőnek az utóbbi másfél évtizedben nálunk a nemzetközihez képest abnormis kultusza

jött divatba; az említett filozófia legfőbb előzményének érzi a hazai irodalmár köztudat. Oka lehet ennek először is az, hogy mind a Lukács híveihez számító, mind az ellenzőinek csoportjaiba sorolható mai irodalmár tábor filozófiai tájékozottságát többnyire Lukács műveinek útmutatása alapján szerezte. A Fichte-élményből a teljes Hegel-, majd Marx-befogadás felé haladó fiatal Lukácsnak pedig nagy élménye volt a századelőn első reneszánszát élő Kierkegaard.

De oka lehet az is, hogy a magyar esszéstílnak, sőt, a szorosabban vett tanulmánystílnak is sajátja lett az élesen körvonalazott tiszta fogalmiság helyett, a filozófiatörténethez kapcsolható tárgyias fogalmiság és logikai építkezés helyett a szépirodalmias-költőies kifejezőmód s az asszociatív kapcsolásmód kedvelése. A két háború közti polgári értekezés két vezető (ellenfél) képviselője és műve, Babits és Németh László, illetőleg *Az európai irodalom története* és a *Minőség forradalma* egyaránt példa lehet rá. A Lukács-iskola elvontságától s gyakran gyenge stílusától a Nyugat szépirodalmias stílusa után vágyódóknak nagyon is megfelelt Kierkegaard kifejezőmódja.

A legfőbb ok azonban alighanem az, hogy az „egzisztencializmus” által fölvetett (reális vagy kevésbé reális, lényegi vagy kevésbé lényegi) kérdésekre érzékennyé lett hazai irodalmár köztudatban az irányzat képe elrajzolódott. Középpontjában nem az irányzat klasszikus vezéralakja és alapvetője, Heidegger került, hanem filozófiájának különböző elődei és vegyülékes változatai vagy irodalmi alkalmazói, illetőleg rokonai, párhuzamosai, mint Sartre, Jaspers, Camus, Marcel és mások. A *Lét és idő* szerzőjének harmincas évekbeli magatartása, s az egykori hazai művelődéspolitikai aligha szerencsés tájékozódáskorlátozása egyaránt hozzájárulhatott ehhez a helycseréhez, ehhez az elrajzoláshoz.

De miért volt érdemes mindezt a Madách-Kierkegaard-párhuzam lehetősége kapcsán elmondani? Azért, mert e párhuzam *amaz ontologikus-etikus kérdések iránti érzékenység oldaláról* vetődik föl, amelyeket az említett filozófia nagy hangsúlyjal helyezett előtérbe. A pozitívizmusból kinövő, s a vele

szembekerülő fenomenológiai irány Wesenschau-, lényeg-meglátás-követelményébe Heidegger vitte bele legerősebb nyomatékkal a lét lényeg-látásának, lényeg-meghatározásának, lényeg-adásának követelményét; főleg az egyedi lét lényeg-látásának, lényeg-meghatározásának, lényeg-adásának követelményét. Előde volt ebben Kierkegaard is, de legalább annyira Nietzsche, illetőleg Kierkegaard kortársa, Max Stirner.

Ők is, akár csak utóduk, a német irracionizmus szélsőséges, individualista vonalába esnek. S ebbe esett Kierkegaard is. Míg azonban ezek egy ateisztikus szemléletet bontakoztattak ki e vonalon belül, Kierkegaard egy istenközpontú, személyes hangsúlyú protestáns misztikát. Az egyén fejlődés- és magatartás-lehetőségeként fölrajzolt három stádiumáról már a századfordulón jól látták — s nekünk még inkább látnunk kell —, hogy közülük csak kettő nyer szemléletében igazi fontosságot: az első és a harmadik, az esztétikai és a vallásos; a másodikat, az etikait elnyeli ez a harmadik, a vallásos. Visszanyúlt e harmadik tekintetében végső soron a „felix culpa” Augustinusához, közelebről pedig az ember bűnös voltával küszködő, puritan-herrenhuti Schleiermacherhoz. Stirner és Nietzsche is történelemellenes, marxista szemszögből nézve, akárcsak Kierkegaard. Az ő magatartásukban mégis van egy bizonyos történetiség, különösen az utóbbiében, az örök körforgás, az örök visszatérés sokszor hangoztatott gondolata ellenére is. A végiggondolt gondolatot nem lehet végig nem gondolttá tenni. Nimmer können wir zurück, mondta ki ezt az igazságot *Új Columbus*ában talán legnagyobb költői erővel. Nincsen számunkra többé visszaút: az isten meghalt, az isten halott; a vallásos megoldás lehetősége az ember számára immár lezárult: kizárult történelméből.

Madách nem volt ateista. Szigorú katolikus nevelést kapott, anyja még egyetemi éveiben is keményen számon kérte tőle templomba járását. A vallásosság azonban, amelyet kapott, tételesen erkölcsi és liturgikus jellegű volt, nem pedig misztikus. A vallásos erkölcsi tételek áhítatos tisztelete helyére a közéletbe kapcsolódó fiatal férfi szemléletében aztán a nemzeti liberaliz-

mus erkölcsi, társadalmi, történelmi tételeinek, elveinek és eszméinek rajongó tisztelete és hite lépett, s társult katolikus emlékmozzanatokkal telített, *bizonytalan körvonalú deizmusával*. A reformkor s a reformkori romantika nagy katolikus neveljei közül sokkal közelebb állt az erkölcsi vallásosságú Eötvöshöz, mint a katolikus misztika romantikakori válfajait is mélyen megelőző Széchenyihez. Ám még ez utóbbinak is, mint az egész magyar reformkornak is, eszmélkedése sokkal inkább *történet-szemléleti, politikai, erkölcsi, semmint metafizikai vagy ontológiai*. S ez a reformkori eszmélkedés, bár ötvöződött benne irracionális elem is bőven, alaptörekvésében racionalisztikus volt, s az emberre mint társadalmi lényre vonatkozott.

A forradalom bukása után, s egyéni tragédiáinak sorozata nyomán kétségkívül felerősödött Madáchnál az ontológiai elem is, mégpedig az egyetemes emberre, a történelem egyetemes emberére vonatkozóan is, s az egyedre vonatkozóan is. Úgy látszik, forradalom előtti liberális szemléletének s gyermekkori vallásos neveltetésének ily vonatkozású mozzanatai éppen ama pozitivista szemléletű, természettudományos alapozású művek olvasása révén tudatosultak emlékezetében, amelyek mellőzték vagy éppen tagadták e létértelmezési mozzanatok jogosultságát és fontosságát az emberi gondolkodásban és együttélésben. Madách, hasonlóan Kierkegaardhoz, felismerte vagy megérezte az ontológiai szempont döntő fontosságát, de nem misztikus-vallásos alapozást kívánt neki adni, hanem történelmit. A történelmi és az ontológiai szempont nála nem került szembe egymással, mint dán író társánál. Ha Ádámot és Ábrahámot e tekintetben párhuzamba állítjuk, az elsőhöz az ember emberi küzdelmeiből felépülő *történelemből* szól az Úr: mintegy az átélt történelem szól hozzá az Úr szaván át; míg az utóbbi a misztikus meditációban megélt *hitben* találkozik a gondviselő Istennel. Madách az embernek a történelemben, a történelmi cselekvésbe vetett bizalmát akarta megerősíteni, Kierkegaard viszont az embernek a gondviselő istenbe vetett hitét. Az előbbit — közvetlenül — egy önkényuralom elleni küzdelem szülte, az utóbbit egy vallásosság meg-

újításának vágya, egy vallásosságé, amelyet egy dogmákba és hatalomba kapaszkodó, elvilágiasult, korrupttá lett egyház kompromittált.

De nemcsak a történelemmel, nemcsak a történetiséggel állnak másképp szemben, hanem az egyén kérdéseivel is. A Hegellel szembeforduló északi gondolkodó egyik fő érdeme, hogy megérezte: mestere rendszerében a magában is önelvű értelmet, célbeteljesítést követelő egyéni lét nem kapott kellő hangsúlyt és magyarázatot. S jól érezte meg azt is, hogy a Hegelt a természettudományos, a pozitíviztikus oldalról támadók még kevesebbet adnak meg az egyénnek, mint támadásaik célpontja. Madách szintén érezte az egyéni lét e problémáját. Csakhogy míg Kierkegaardnál Isten átélésében nyeri el az önmagára szigetelt egyén teljes autonómiáját, Madáchnál a történeti cselekvésben. Madách etikája történeti-közösségi: jogai és kötelességei egyaránt a közösséghez, a nemzethez, az emberiséghez való viszonyában nyerik el értelmüket. Önmaga létének céladása, értelemadása ezekben a viszonylatokban lehetséges, s maga az Úr is e viszonylatokban való cselekvésre, a történeti értelmű cselekedetre inti Ádámot. Kierkegaardnál ellenben az etika tartalmát végső soron az egyén önmagához s istenéhez való viszonya tette ki. Az egyén elszigeteltsége legfőljebb a vallásos közösségével azonos istenélményében oldódhatott fel.

Amiben legközelebb áll, amiben valóban közel áll egymáshoz a két író, az alighanem az *érzelmiség intuitív igazságmegragadó erejének* érzete volt. Az érzelmi tapasztalat, a szenvedés tapasztalata is és az öröme is, a lelkesülésé is és a szomorúságé is megvilágosít és tanít. Mégpedig nemcsak az egyéni, hanem az egyetemes emberiségé is. S ezt az érzelmiséget, ezt az érzelmi fölismerést, mindkettejük szerint legfőképpen a költészet hivatott rögzíteni és átadni. Melyikük volt sikeresebb a kivitelezésben —: ezt kutatni már messze vezetne. Annyit azonban meg kell állapítani, hogy míg Kierkegaardnál éppen az istenélmény nyer legnagyobb hőfokú kifejezést, Madáchnál — s ebben szinte minden kutatója, értő olvasója egyetértett, kezdve Aranytól és Csengerytől máig — éppen a vallási telítettségű

részek a leghalványabbak; dikciója, pátosza viszont, mint erre többször utaltunk, éppen a történeti szemlélet, a történeti cselekvés igényének, s a pozitivisták szemlélet történelmet tagadó magatartásának összecsapásaiban „emelkedik — Arany szavával szólva — minden non plusz ultráig”.

9

De szakítsuk félbe a romantikakori történetfilozófiai szemlélet meg a pozitivisták gondolkodásmód viszonyának és vitájának további részletezését, s Madách szemléletének Kierkegaard vallásos misztikájával való összevetését is, s néhány, az eddigiekből következő *poetikai kérdést* vegyünk sorra. Madách talán nem érzékelte a gondolkodástörténeti korszakforduló kérdésének roppant bonyolultságát, egész életet behálózó voltát úgy, mint kitérőnk előtt említett európai kortárs költők, Hebbel, Ibsen, Browning, Emerson vagy Storm, de feszültsége teljesen betöltötte lelkét. S világos, hogy lelke két felének, magában küzdő szelleme két alteregójának, Lucifernek és Ádámnak a vitája épp e pontok körül csap legmagasabbra, s hoz létre ezeken a helyeken oly dikciót, amely — igaza van Aranynak — a legmagasabb értelemben shakespeare-i, zord és fönséges, amilyen — folytatva Arany szavait — költészetünkben csak Katonánál van jelen. Szinte minden színből, minden szín magaslati pontjáról idézhetnénk egy-egy ilyen tárgyú s ilyen dikciójú részletet. Gondoljunk a nyomasztó eszkimójeleket vitájára, „Igen, igen, akár mint képzelődöl, / Mindég az állat első bennetek”; az úrjelenet feszült szóváltására: „S e sok próbára mégis azt hiszed, / Hogy új küzdésed nem lesz hasztalan? / S célt érsz? Valóban e megtörhetetlen, / Gyermekeké csak emberé lehet!” — vagy a második prágai színre: „Az eszmék erősbek / A rossz anyagnál. Ezt ledöntheti / erőszak. / Az örökké élni fog”; vagy az egyiptomi, vagy szinte bármelyikre. Az élet területei között, hangsúlyoztuk, az eszmék világa volt az ő igazi otthona. Eszméi azonban, bármily őszintén rajongott is értük, 48 előtt, a Tragédia előtt lélektanipoetikai tekintetben kölcsönzött, átvett eszmék voltak. A saját

birtokká avató *végiggondolás*, a valósággal megküzdő, egyedi élménnyé lényegítő szembesítés nem volt sajátjuk.

A Tragédiában, a nagy szembesítésben és számvetésben mind-az megváltozott. S nemcsak a Tragédia csúcsrészletei bizonyítanak. Jegyzetei tanúsága szerint feltűnően sokat ismert s jól ismert Madách e gondolkodásmódból. Ha többet nem, legalább kettőt hadd idézzünk. Az első jól mutatja, hogy Madách érzekelte: ez a gondolkodásmód nem igazi filozófia: az ember és a történelem, a lét és a lényeg törvényeinek értelmezése, az *ontológiai elem* hiányzik belőle.

„A filozófia köre most fogy, amint a tudásé terjed, s lesz természet-tudomány. Szükségesek e részletek, hála munkásainak; — de amint előbb csináltak teóriát s rá alkalmazták az életet, most, midőn ezt vizsgálják tüzetesen, eredményeiből kellene a teóriát vonni. Nem a szirmok száma, kémiai agenciák s a többi, — de a szabály, mi ezekből kijő, fogja adni az igazi filozófiát.”

A másodikban, még erősebb fenntartása e szemlélettel szemben:

„Van valami az emberi életben, a növény- és állattanban, szóval mindenben, mi a kiszámíthatón s mi a számokkal előadhatón kívül van; s nevelésünkben szinte, mi nem tények tudása, de más.”

Többnyire azonban nem foglal állást jegyzeteiben; csak egymás mellé rögzítette az érveket és az ellenérveket, a konklúziókat és az ellenkonklúziókat. Például így:

„Nagyszerű ember volt, ki először halhatatlannak állítá a lelket. Nagyszerű, ki először megtagadta.”

A Tragédiában egyértelműen állást foglalt. De nem a pozitívizmus ellen s a liberális-romantikus történetfilozófiai gondolkodásmód mellett — vagy fordítva. Nem valamely tételes tan mellett foglal állást. Hanem belőlük, meg saját tapasztalataiból és eszmélkedéséből levont emberkép és magatartás-eszmény mellett. Van lehetősége, van képessége s így kötelessége is van az embernek arra, hogy megteremtse minden kor emberi történelmének, emberi személyiségének eszközeit. A szellemnek az egyes filozófiákban testet öltő amaz öncélú

magátakarásától óvott, amely — szerinte — egy-egy világszemléletet, egy-egy filozófiát a lét egyetlen értelmévé s egyetlen értelmezésévé abszolutizál. De megtartotta bizalmukat az értelmezés lehetősége, a célkitűzés lehetősége, a cselekvés lehetősége iránt.

A történetfilozófiai s a pozitivista gondolkodásmód (s árnyalatváltfajaik) szembesítésével oly élményanyaghoz jutott, amely illett a valóságot eszméken átélő alkatához, amely egészen kibontakoztatta egyéniségét. Mert, mint mondtuk, gyermekéveitől az eszmék világa volt az ő igazi otthona. Eszméi azonban, utaltunk rá, bármi őszintén rajongott is értük, kölcsönöztek voltak: a saját birtokká avató végiggondolás, a valósággal megküzdő szembesítés nem volt sajátjuk. A drámai érzület, amelyhez mély lírai hevülettel vonzódott kezdettől, most immár ott volt, ott feszült az ő lelkében is. Lelke két felének drámai feszültségű lírája azonban olyan természetű volt, amelynek szubjektivitása — lírai énhez kötöttsége révén — drámában alig volt tárgyiasítható, akárcsak a romantikus dráma erősen lírai tárgyiasításával is. Epikus-dramatikus *költemény* született, *lírai kettős énnel*. Jellemző e tekintetben az, hogy e kettős énen kívül eső szövegek elmosódtak, erőtlenek, Évác csakúgy, mint az angyaloké, holott az előbbire kétségtelenül átjátszik a költő énje.

10

De nem mond-e mindennek mégis ellene stílusa, poetikája? Nem köti-e mégis egyértelműen a romantikához? Egyértelműbben, mint az előbb említettek! S tágabb értelemben nincs-e igaza azoknak, akik eleve avultnak és megkésettnek mondják?

Sokszor történt kísérlet arra, hogy az egyes színeknek a menetét, anyaguk kezelését a 19. század romantikus, realista és naturalista cselekménydrámáinak szabályai segítségével ragadják meg, és velük mérjék meg művészi hitelüket. S arra még több kísérlet történt, hogy az egyes színeket ama történeti

korszakokkal szembesítsék, ugyancsak a realista és a naturalista dráma eljárásai alapján, amelyekből anyagukat veszik.

Az olvasó, a hallgató, a néző azonban, aki műfaji előítéletek vagy követelmények nélkül ül le a műhöz, rögtön érzi: nem ezek az eszközök, nem ezek az eljárások itt az esztétikai hitel biztosítékai, nem ezek az élmény hordozói. Nagyszerű szövegek, *nagyszerű versbeszéd*ek követik egymást Madáchnál, magas retorikával, forró pátosszal, mély líraisággal.

„Vannak helyek — mondta róla Arany —, hol a dikcióval, a pátosszal, a vers minden non plus ultráig emelkedik. Ezeket Shakespeare sem csinálta volna különben.”

Kérdések és feleletek, állítások és ellenvetések, fölszólítások és tagadások, rejtett vallomások és nyílt vágy-kinyilvánítások fonódnak össze költői gondlattá. Ezek menete sodorja magával az olvasót, ezek logikája adja a költemény logikáját, ezek egymásra s egymásból következése a mű valódi, *belső* cselekményét, lélektani fölépítését: egy gondolat, egy magatartás megformálódását.

Meglepő, mennyire nem vették *e tekintetben sem* figyelembe nagy felfedezőjének, Aranyra rá vonatkozó levelezését. Aki annyi aprólékossággal vizsgálta meg a műfaji kérdéseket, ha az esztétikai értékeket rajtuk át vélte megmutathatónak, keveset, alig törődött Madách „dramaturgiájával”. A roppantul feszült dikció, a lenyűgöző erejű versbeszéd foglalkoztatja egyre. Ezt magasztalja, ahol hatalmas, ezt szeretné jobbítani, ahol magassága esik. Érzi, egy jelentős lélek két felének kitérést nem tűrő belső vitája, halasztást nem tűrő szembenézése meg végbe benne léte, nemzete, korszaka alapkérdéseivel.

Ez a nagyszerű versbeszéd a történelem egy-egy szakaszából veszi költői argumentációját, jelenet-kereteit, szcenikáját, metaforikáját, jelképanyagát. Egy lélek két felének véget nem érő, egyre új lobbót vető vitája. Most immár volt egységes dikciója, oly erős, hogy a — nem kiszámú — gyenge részeket is magával tudta ragadni. Ezt a dikciót, ezt a hanghordozást, (első pillanatra talán túlságosan is általános megfogalmazással) a törté-

neti pátosz iróniájának s a történeti irónia pátoszának nevezhetnénk. Mindig megjelenik ez, valahányszor jelentős szellemi egyéniség, jelentős erkölcsi személyiség kiélezett, *választásra kényszerítő történeti helyzetben, számottevő történetszemléleteket szembeállít egymással és a valósággal.* A helyzet és az egyéniség szabja meg, hogy mily árnyalatot ölt ez az irónia és ez a pátosz. Madách-Ádám pátosza nem Hugóé, de nem is Vörösmartyé vagy Mickiewiczé. Melankólia és nosztalgia vonja át, de még inkább a sztoikus magatartás visszafogottsága. Lucifer sem Mefisztó szatírját, s nem Byron kihívó gőgjét vagy Lermon-tov sértett csakazértis ellentmondásait hallatja. Kesernyész inkább és fanyar, telve igazának örömtelenségével; talán a kései Heine s a fiatal, a Peer Gynt-Ibsen hangjához hasonló.

A hangnemnek ez a melankolikus és sztoikus pátosza, kesernyész, örömtelen iróniája, fölénye nem a romantikához, de nem is a századvég artisztikumához viszi közel. A romantikára következő korszak költőivel rokonítja. A drámai monológ magyar, közép-európai rokona.

11

Szóljunk a dikció mellett egy másik poétikai jellemzőjéről, *jelképhasználatáról is.* Mert félig még romantikus, félig már romantika utáni jelképhasználata is. Ádám és Lucifer Madách megosztott énjének, a költemény lírai hősének kettős jelképe. A történeti színek szerint változik jelképi megformálásuk, de abban egységes valamennyi szín, hogy *magatartás-jelképeket, egyéniség-jelképeket teremt inkább, mint jelentés-jelképeket.* Sokkal közelebb áll e tekintetben is a romantikához, mint a programszerű szimbolizmus korrespondencia elvéhez. De közel, e tekintetben is, a romantikára közvetlen következő európaiakhoz. Nemcsak Browning, de Tennyson is mily szívesen jeleníti meg magát egy-egy történeti-költői figurában, egy-egy figura drámai monológjában. Gondoljunk csak Tennyson csodálatos *Ulyssesére.*

A jelképiség kérdésével azért is tanácsos külön foglalkozni, mert a jelkép-használat területén fontos, az eljövendő korszakok számára döntő átalakulás ment végbe. Az allegorikus kifejezőmódra, keret- és képhasználatra elméleti tekintetben a Goethe-korszak, mindenekelőtt maga Goethe kivédhetetlen csapást mért. S megnyitotta a *jelképies kifejezés számára az elsőbbség útját*. Csakhogy az elméleti csapás ellenére is ez a mélyen beidegzett költői eljárás tovább élt, s néha még maga Goethe is visszatévedt, visszanyúlt hozzá. A romantika viszont a jelképalkotást az ép lélektannal követhetetlen fantazmagóriák, hallucinációk, víziók világába vitte. Így a jelkép irányultságát, összetartó magját, ösztönző átsugárzását számtalanszor elvesztette, s *esztétikai értelmesség helyett*, a művészetnek minden más megnyilatkozás fölötti többlete helyett, lélektani rejtély vagy kórlelet lett a jelképteremtés eredménye.

Ez a szakasz a jelképalkotás terén óvatos volt; a hagyományos, főleg a nagy történeti s természeti toposzokhoz tért vissza, s inkább ezek intenzitásának sokrétű fokozásával emelkedett a jelképiség szintjére, mintsem az extázis, a vízió, a hallucináció sugalmával. A megfelelések, a korrespondenciák benyomását úgy keltették föl, hogy közben a belső folyamat ép lélektani adottságokkal követhető maradt, s a képi elem *megőrizte redlís, eredeti természeti jellegét is*. Elég Storm tengerparti magányverseire utalni vagy Baudelaire őszi költeményeire, vagy akár Browning nagy szerep-monológjaira.

A vers epikus kerete, legyen az életképi, románcos, helyzetdalszerű vagy bármi egyéb, *utalásokra* szűkült és tömörödött. Rendszerint csak egy-egy gesztus, csak egy-egy jellemző szcenikus elem jelzi a belső folyamat történészerű és környezeti keretét. Ez a tömörítés, ez a gesztusokra, utalásokra „tördelés” azonban, éppen mivel a lényegi elemekre tömörített, nem gyengítette, hanem emelte a realiztikus benyomást, de egyszersmind az önmagánál jelentősebbre való átmutatás érzetét is.

A szimbolizmus s néhány izmus-utóda ugyan mind a történészerű keretteremtés, mind a lélektani egzaltáció tekinteté-

ben vissza-visszatért a romantika eljárásmodjaihoz, s vízióban nemcsak a tapasztalati elemet hagyta el, hanem még a feszített lélektannal követhetőt is. Általában azonban mégis el lehet mondani, hogy a jelképhasználat terén e szakasz — kettős sugalmú jelenet- és képrajzai, belső megjelenítései lettek a következő szakaszok, főleg az összegző szakaszok számára irányadók.

Madách jelképisége, mint mondtuk, sokkal közelebb áll a romantikáéhoz, mint e költőké. Hasonlít Richard Wagnerhez, a költőhöz, a szövegíróhoz, s méginkább Helbelhez, akire szintén igaz volna Arany megállapítása: a dikció, a feszült lélekállapot, az ellentmondó gondolatok lélekállapotának, a determinizmus tudata s a szabadság vágya ellentétének dikciója nála is „non plus ultra”-ig emelkedik. Az ő nagy lírai monológjait „sem csinálhatta volna Shakespeare sem másképp”. Őt is gyakran viszik színre, de az ő kései nagy drámái is lírai elemekkel hatnak igazán — olvasmányélmények, nem cselekmény-, hanem a feszült lélek kitárulkozó, izgatott beszédélményei, többnyire *versbeszédélményei*. Sok tekintetben legközelebb mégis Browning drámai monológjaihoz áll Madách szövege. Ádám és Lucifer nagy monológjaiban és dialógjaiban. De csak szövege, szövegének dikciója, *művének szerkezete nem*.

A *drámai monológ*, a drámai feszültségű lélek lázadozásának ez az új lírai formája Angliában a polgári rend s a pozitivistá gondolkodás fellegrárában alakult ki, a rend elleni erkölcsi, mondhatnánk belső izolált lelki lázadás kifejezőjeként. Nemcsak a szellem kötetlenségéért s a szabadságmozgalmakért lelkesülő Browning, a műfaj reprezentánsa fejezi ki magát általa, hanem még a konzervatív Tennyson is értenyűl egy-egy ritka, lázadó pillanatában, például a már említett, megrendítő *Ulysess* alkalmával.

Közép-Európában ez a műfajváltozat kevésbé alakult ki. A költő önfeltáró drámai monológja többnyire a romantikus drámán, méginkább a drámai költeményen s a drámai bonyolultságú verses epikán belül maradt. A lengyelek, magyarok, skandinávok, újgörögök stb. bőven nyújtanak példát rá az

1830-as évektől fogva; különösen az utóbbi két változatra, a romantikus drámai költeményre és a drámai bonyolultságú romantikus epikus versre, amelynek egyes részleteiben, sőt, néha az egészben a költő lényegében lírikusként tárja föl egy vagy több önszimbólumon át magát (Miczkiewicz, az ifjú Ibsen, Krasinski, Valaoritis, Vörösmarty, Madách). Talán azért, mert a közösségi, a nemzeti elkötelezettségű romantika, amelynek személyességét és történeti kötöttségét oly kitűnően érzékeltették ezek a nagy magatartás-jelképekkel dolgozó verses műfaji változatok, ezen a területen mélyebben vert gyökeret.

A jelkép-teremtéshez azonban a stilisztikai eszközök különleges kezelése szükséges: jelképtér, jelképatmoszféra létrehozása. Legkézzelfoghatóbban az egyik legszebb színben, az egyiptomiban láthatjuk ezt a szimbólumalkotó folyamatot, eljárást. A szín minden egyes összetevője eleve komolyságra int, minden mozzanata azt sugallja, emelkedjünk föl, legyünk teljes szívvel jelen, közös emberi sorsunkról van szó. Keretét az emberiség egyik legszorongatóbb történeti emléke, a rabszolgaság adja. Nagy művelődéstörténeti emlékek állnak a háttérben, a piramisok, a fáraó papkirálysága, istenkirálysága. A szöveg nemcsak keleties, de rituális, szertartásszerű is. A gesztusok, a mozdulatok az uralkodói méltósághoz fűződnek. A szereplők egymás közti kapcsolatai e korszak lehetséges kapcsolatainak alapfajtái közül valók: úr és tanácsadó, férj és feleség, rabszolga és gazdája.

A szöveg, mely Madáchnál — nem szabad tagadnunk — a jelkép-használat tekintetében gyakran a szentimentális, másodvonalbeli költészet szintjére csúszik, ezeken a kulcspontokon több értelmű, egymásra rétegződött, egymást fokozó szimbolikát hoz létre. Mégpedig úgy, hogy a mű végső jelentésére utal együttesük. Így Ádám, Lucifer és Éva itt, e színben sem csupán egy, a sejtetés légkörét, a titok érzetét, az utalás benyomását kiváltó jelenet részesei.

Ősképek, archetípusok itt is, mint az egész műben is. Azt is jelképezik, hogy egy-egy korszak világmagyarázata, ha nem változik a történelem menetének ütemében, könnyen válhatik

béklyózó tévtanná. Ilyenkor könnyen megesik, hogy a legélesebb eszű ember is, a valóság kutatása helyett, az élet szolgálata helyett, dogmáit védi, s mivel védhetetlenek, hiszen a történelem már túlhaladt rajtuk, kiábrándul nemcsak tanai-ból, de velük együtt az életből is, a történelemből is. Madách szerint kivált a férfit kísérti ez a veszély. Éppen ezért Évával jelképezi azt a mély bizalmát, amely szerint az egyes korszakok világmagyarázatai megsemmisíthetők, s meg is semmisítik egymást, az élet azonban mindig létrehozza a fönnmaradásához szükséges új eszméket. Ennek mély érzete a nő erőssége a férfival szemben. Ezért utal Évára az Úr, mielőtt a „küzdve küzdj s bízva bízzál” elhangzanék.

12

Madách két politikai korszak határán állt, két gondolkodásmód váltópontján, két társadalmi berendezkedés cezúráján. A romantikus liberális történetfilozófiák szabadságeszméje szembesült gondolkodásában a pozitívizmus természettudományos gépies determináció-tanával. Hatalmas kérdés volt ez akkor, s hatalmas kérdés valójában ma is. Ha szorosabban böcseleti szempontból nézzük művét, ellentmondás, következetlenség akad benne elég. A magatartás azonban, amelyet kifejez, végig egységes: végig akarta gondolni a történelem értelmességének, az ember cselekvési lehetőségének problémáját, mégpedig úgy akarta véggingondolni, hogy kényszerítse a történelmi bizalom jogát, hogy megszerezze a történelmi cselekvés reményét, lehetőségét. Híres zárómondata minden színének végén ott van, ott lehetne; mert ott van minden színben a történelmi tapasztalat tanúságaként az a meggyőződése, hogy az ember minden körülmények között megteremti fönnmaradásához, továbbjutásához a szükséges szellemi fegyverzetet. A kikényszerített bizalom erkölcsi komolysága és akarati fegyelme adja meg a történelmi irónia pátoszának, a történelmi pátosz iróniájának madáchi vonását.

Egyetemessége közép-európai szinten különleges fontosságot nyert: azok közé a költők közé tartozik, akiket valamennyi itt élő nép ismer, akik mindenkinek üzennek, akik az összetartozás érzését folyton ébren tartják. Jellemző, hogy a második világháború előhangjainak szorongatásában szinte valamennyi közép-európai nyelvre újra lefordították. Vágytak osztozni bizalmában, költészete ajándékában, az ember történeti lehetőségének hatalmas erővel kimondott bizonyosságában. Érezték, példa ő arra: közösségi felelőssége, történeti erkölcsisége, alkotói erőfeszítése alapján mint nézhet szembe a lélek a gondolkodás újra meg újra fölnevelkedő ellentmondásaival, miként lehet úrrá rajtuk az értelmes, történeti távlatú emberi cselekvés jegyében. Művével egy szorongató nemzeti helyzet tanulságát egyetemes erőforrássá tudta változtatni.

Nem jelentéktelen tett.